

Naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling van de stad Groningen: Corpus den Hoorn (1954-1960), planvorming, beschrijving en analyse

Bregit Jansen – Bureau ArEA

10-03-1999

In opdracht van:

*Dienst RO/EZ Groningen,
Afdeling Bouw-, Woningtoezicht & Monumenten*

In samenwerking met:

*Rijksuniversiteit Groningen
Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis*

Met name: Vanessa Croonen, Peter-Michiel Schaap en Bram Verhave

Afbeelding 1
luchtfoto De Wijert Noord en Corpus den Hoorn

Inhoud

Statement

- 1.0 Inleiding en situering
- 2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1954
- 3.0 Planontwikkeling 'Corpus den Hoorn' (1954-1956)
 - 3.1 Planologisch kader
 - 3.2 Doelgroep en het programma van eisen
 - 3.3 Planintenties
 - 3.4 Planproces
- 4.0 Het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn' (1956 – 1960)
 - 4.1 De stedenbouwkundige structuur: infrastructuur en verkaveling
 - 4.2 Woningtypen
 - 4.3 Openbare ruimte: groenvoorziening, straten en pleinen
 - 4.4 Gerealiseerd plan
- 5.0 Analyse van het plan
- 6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1960 – 1999)
 - 6.1 Huidige situatie
 - 6.2 Recent beleid
 - Wijkvolkshuisvestingsplan (1993) en Wijkplan (1994)
 - Wijkvernieuwing
 - Convenant Wijkvernieuwing Groningen (1998)
 - 6.3 Planvorming: Stedenbouwkundige studie van het Zuidwest kwadrant (corpus den Hoorn), door de Nijl architecten (1998)
- 7.0 Waardestelling van de wijk, poging tot waardering op basis van uniforme benadering
 - 7.1 "Wat zeg je van m'n wijk"
 - 7.2 Toelichting en conclusie
- 8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles
- 9.0 Bijlagen
 - Overzicht uitbreidingsplandossiers RO/EZ-archief
 - Overzicht goedkeuringen en vaststellingen
 - Literatuur
 - Geraadpleegde archieven
 - Lijst van afbeeldingen
 - Noten

Statement

Corpus den Hoorn is de eerste integraal door de overheid geregisseerde stadsuitbreiding in Groningen van na de oorlog. Het is tevens de eerste allesomvattende vertaling van het sociaal-filosofische gedachtegoed van 'de wijkgedachte' in Groningen.

De stedenbouwkundige structuur is de neerslag van de voor- en naoorlogse discussies en van een open en experimentele grondhouding van ontwerpers ten opzichte van stadsuitbreiding en woningbouw. In ruimtelijke zin heeft dat een scala aan verkavelingsmodellen opgeleverd.

Corpus den Hoorn is ontworpen vanuit het idee dat stedenbouw een grote bijdrage kon leveren aan een gezonde ontplooiing van de samenleving en dat harmonie tussen woonwensen en woonvoorzieningen, sociale problemen in een toekomstige, ontspannen woningmarkt zou kunnen voorkomen.

Dit idee moest worden verwezenlijkt met de middelen die de naoorlogse economische situatie voortbracht. Deze werd gekenmerkt door schaarste aan bouwmaterialen, efficiëntie en rationalisatie van de bouwpraktijk.

1.0 Inleiding en situering

Deze studie is tot stand gekomen in het kader van het project Naoorlogse wijken in de gemeente Groningen. Het project richt zich in navolging van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) op de periode 1945 -1975. Per wijk is een inventarisatie, analyse en waardestelling gemaakt van de stedenbouwkundige structuur en de daarbinnen gerealiseerde architectuur. In deze studie wordt van Corpus den Hoorn verslag gedaan. Het verslag is opgebouwd uit enkele beschrijvende onderdelen (achtereenvolgens de morfologie, de planontwikkeling, het uitbreidingsplan en de ontwikkelingen na realisatie) en een tweetal onderdelen (de analyse en waardering) die de wijk ontleden en daaraan enkele conclusies verbinden.

Corpus den Hoorn is de meest westelijke wijk van het zuidelijk deel van de stad Groningen. De bestaande infrastructuur van het Noord-Willemskanaal en de Weg der Verenigde Naties delen het zuiden van de stad op in vier samenhangende gebieden. Dat zijn Laanhuizen en de Grunobuurt in het noordwesten; Rabenhaupt en het oudere woongebied ter weerszijden van de Hereweg ten oosten daarvan; Corpus den Hoorn in het zuidwesten; en De Wijert en Helpman, een bestaande grotendeels vooroorlogse woonwijk, in het zuidoosten.

Het gebied werd reeds in 1916 door de stad Groningen, samen met enkele andere buurgemeenten, geannexeerd. Daarvoor behoorde het tot het grondgebied van de gemeente Haren. In de betrekkelijk korte periode van 1956 tot 1960 werd Corpus den Hoorn gerealiseerd tussen het Noord-Willemskanaal in het oosten, de Rijksweg

nr.43 naar Drachten -de huidige Weg der Verenigde Naties- in het noorden, de Boerhavelaan in het westen en de verbindingsweg van het Stadspark met het zuidelijke gedeelte van Helpman, het verlengde van de van Ketwich Verschuurlaan in het zuiden.

2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1954

Aan de zuidzijde grensde Corpus den Hoorn aan een oud veengebied in het dal van de Drentse Aa. Vanaf de 11^e eeuw werd een begin gemaakt met het ontginnen hiervan. De grens van deze ontginning is de Onlandse Dijk, daarbinnen is sprake van een westwaarts opstreckende verkaveling. De Onlandse Dijk vormde de verbinding tussen het Hoornsche Diep in het oosten en de tochtsloot nabij het Stadspark. Delen daarvan, bij het Hoornsche Diep en ten oosten van Piccardthof zijn bewaard gebleven.

In de 13^e of 14^e eeuw werd aan de rand van het veenontginningsgebied een klooster gevestigd, dat van Maria ten Hoorn, later genoemd De Hoorn of Ten Hoorn (horn of hörn - hoek; de rivier de Aa maakt hier een bocht). Dit klooster was een voorwerk van het Mariaklooster te Assen. Het klooster lag ten zuidoosten van de huidige kruising van de Paterswoldseweg met de Laan Corpus den Hoorn en werd door zusters van de derde orde van St. Franciscus bewoond. Volgens J.W. Boersma, voormalig conservator van het Groninger Museum, dateert de eerste vermelding van het 'Begijnenconvent Maria ter Horne' van 1456. Omstreeks 1580 werd het convent opgeheven en werden de bijbehorende landerijen, zogenaamde 'corpuslanden' aan het tot de zelfde orde behorende Geestelijk Maagdenconvent in de stad Groningen geschonken. Op een kadastrale minuut van ca. 1830-40 is het terrein nog duidelijk herkenbaar.¹

Het noordelijk deel van de Paterswoldseweg is over de contouren van een middeleeuwse bedijking aangelegd, de Hoornsche dijk (niet de huidige dijk langs het Noord-Willemskanaal). Deze dijk lag in het stroomgebied van de Aa en fungeerde hoogstwaarschijnlijk als de begrenzing van een ontginning. Ter hoogte van de locatie van het Convent Maria ten Hoorn eindigde de dijk. Vanaf dat punt werd de Paterwoldseweg rond 1900 verlengd in zuidelijke richting, de huidige Veenweg.

In de periode 1875-1940 ontwikkelde de Paterswoldseweg, die Straatweg naar Eelde of Hoornschedijk werd genoemd, zich tot een belangrijke in- en uitvalsweg van de stad in zuidelijke richting. De huidige Veenweg, die bij aanleg nog Paterswoldseweg

werd genoemd, vormde de rechtstreekse verbinding met Eelderwolde. In tegenstelling tot de oude Paterswoldseweg die de vloeiende lijn van de oude Hoornsche Dijk volgt, doorsnijdt de strakke, rechte Veenweg schuin de kavels, waardoor een zaagtandstructuur ontstond. Op de kadastrale kaart van de stad Groningen en Ommelanden uit 1864 is de vroegste bebouwing, een paar kleine boerderijtjes langs de Hoornsche Dijk zichtbaar. Kort na de verlenging van de Paterswoldseweg breidt de bebouwing zich uit in zuidelijke richting, mede door de opkomst van de recreatie en de aantrekkingskracht van het Paterswoldse Meer. Aldus ontstond een karakteristieke lintbebouwing met een divers karakter. Vanaf ongeveer 1905 werden ook langs de Paterswoldseweg en in het gebied ten westen daarvan woningen gebouwd. Die ontwikkeling zette zich in de laatste twee decennia voor de Tweede Wereldoorlog voort.

Afbeelding 2 De ligging van Convent Maria Ten Horn, kadastrale minuut van ca.1830-40 en kaart gemeente Haren uit de gemeente atlas van 1867.

3.0 Planontwikkeling 'Corpus den Hoorn' (1954-1956)

3.1 Planologisch kader : structuurplan van 1950

Op basis van het overigens nooit vastgestelde structuurplan van 1950 en het vigerende uitbreidingplan in onderdelen van Groningen uit 1938-40 werd in de periode 1955 - 1965 aan de zuidzijde van de stad vier nieuwe woonwijken gerealiseerd.² In volgorde van uitvoering waren dat De Laanhuizen (ca. 500 woningen), Corpus den Hoorn (ca. 2000 woningen), De Wijert Noord (ca. 3000 woningen) en Coendersborg/ Villapark (ca. 1400 woningen). Corpus den Hoorn vormde de meest westelijke wijk van het zuidelijke 'stadsdeel', ingepast in de sterk concentrische vorm van de geplande stadsuitbreiding die de stad zou moeten klaarmaken voor een bevolking van ongeveer 180.000 inwoners.

Kort na de oorlog had de stad zo'n 138.000 inwoners. Het had te kampen met een in puin geschoten en vervallen binnenstad, enorme woningnood en armoede. Er werd veel werk verzet om het openbare leven weer op gang te brengen. Verder moest de woonomgeving weer worden opgebouwd en uitgebreid. En men wilde de algemene leefomstandigheden verbeteren. Aan het structuurplan van 1950 liggen een aantal ambities ten grondslag die daarmee samenhangen. Onder andere de wens om aan

iedere inwoner van de stad gepaste huisvesting te kunnen aanbieden. Met 'gepaste huisvesting' werden op de gezinssamenstelling aangemeten woningen bedoeld waarbij begrippen als 'licht' en 'ruimte' erg belangrijk waren. Oriëntatie en bezonning zijn daarmee in verband staande ontwerpintenties, maar ook vraagstukken als de 'gezinswas', een betere verwarming, tochtvrije ramen, de voorziening van kasten, waaronder een vaste geventileerde provisiekast en vaste vloerbedekking speelden een rol. Ten aanzien van de taken van de overheid, in dit geval op lokaal niveau werd in de raadsvergadering van 21 november 1955 het volgende opgemerkt: *'scheppen en instandhouden van de voorwaarden tot een zo menselijk en menswaardig leven... Groningen moet een betere stad worden om in te wonen dan dat het nu al is, waarbij 'Corpus den Hoorn' bedoeld is als een wijk om in op te groeien, te spelen en te wonen, levendig, zinnig verdeeld en zinnig samenhangend.'*³

Afbeelding 3

Plan in hoofdzaak, 1942. Het vigerende, juridische kader aan de hand waarvan de naoorlogse uitbreidingsplannen tot 1961 zijn gerealiseerd.

Afbeelding 4

Structuurplan 'stad Groningen' 1950, demonstratiekaart. Het intern gebruikte, maar nooit formeel vastgestelde kader voor de naoorlogse uitbreidingsplannen tot 1961.

3.2 Doelgroep en het programma van eisen

Uit een door de dienst uitgevoerd onderzoek naar “sociale wijkopbouw en woningdifferentiatie” uit het begin van de jaren vijftig bleek dat er grote behoefte was aan woningen voor arbeiders en middenstanders; in Corpus werd specifiek voor deze doelgroep gebouwd.⁴ De verhouding tussen het te bouwen percentage arbeiderswoningen en middenstandswoningen in de wijk werd vastgesteld op 70: 30. Daarbinnen vallen alle leeftijdscategorieën en inkomensgroepen, inclusief bejaarden en studenten. Het totaal aantal woningen werd vastgesteld op 2400, waarvan 17% grondgebonden eengezinswoningen zouden moeten zijn .

Corpus den Hoorn beslaat 85 ha. Binnen het totale plangebied werden door de gemeente verschillende bestemmingen aangewezen. 45 ha was bestemd voor woningbouw met bijbehorende wijkvoorzieningen en straten.

Woningbouw	16.7 ha	14.2%
Bijzondere bebouwing	9.5 ha	8.1%
Bedrijven	2.8 ha	2.4%
Wijkgroen inclusief speelterreinen	7.0 ha	6.0%
Stedelijk groen met sportvelden en vijvers	21 ha	17.9%
Rijksweg 31 en zuidelijke wijkaansluiting	11 ha	9.4%
Wegen (behorende bij de woonwijk)	16 ha	13.6%
Openbaar vaarwater	1 ha	0.85 %
Totaal	85 ha	100 %

In het programma van eisen lag de nadruk op de voorzieningen op buurt- en wijkniveau. Meer specifiek betekende dat een bouweis van 15 scholen, 4 kerken, een wijkhuis, een studentenhuis, 2 pension tehuzen, een gemeentelijk verzorgingstehuis, 85 winkels , 250 autoboxen en garages (uitgaande van een sterk toenemende behoefte, een auto per 8 woningen, woningen voor bejaarden niet meegerekend) en diverse wijkbedrijven in de omgeving van het wijkcentrum.

De raming van het benodigde aantal winkels werd gebaseerd op uitkomsten van het onderzoek naar de winkelvoorziening van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. De raming vertoonde ook overeenkomst met de aanwezige voorziening van de woonwijk Helpman, die dezelfde omvang had. Het aantal (85) is 3.5% van het aantal woningen (2400).

Voor de woningbouw met bijbehorende wijkvoorzieningen en straten werd een oppervlakte van 45 ha uitgetrokken, het wijkgroen zou 7 ha moeten bedragen.

Bij de bruto bebouingsdichtheid (dat wil zeggen exclusief stedelijk groen, rijksweg 31 en de zuidelijke wijkontsluitingsweg) werd in het programma van eisen uitgegaan van 75 woningen per ha, netto is dat 46 woningen per ha. Deze bebouingsdichtheid werd als een 'aantrekkelijke vermindering' gezien ten opzichte van de eerste naoorlogse stadsdelen, welke bruto ongeveer 70 woningen per ha. bedroeg.⁵ Vergeleken met de vooroorlogse netto bebouingsdichtheid die gemiddeld tussen 40 en 50 woningen per ha ligt is dat zeer hoog, ca. 35% meer dan gemiddeld.

N.B.

In 1991 werd de wijk bewoond door 4561 inwoners, dat is gemiddeld 2.2 personen per woning en 75 inwoners per ha.

3.3 Planintenties

De planintenties zijn onder te verdelen in twee categorieën. Ten eerste de intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest en uitdrukking geven aan de actuele maatschappelijke- en stedenbouwkundige ontwikkelingen. Ten tweede de intenties zoals die verwoord zijn in de toelichting op het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn. De grenzen tussen deze categorieën intenties zijn niet altijd even scherp, hierdoor ontstaan soms overlappingen

Afbeelding 5

Structuurplan-zuid, deelkaart zuidelijke stadsuitbreidingen, 1958. Studie voor het structuurplan 'stad Groningen' van 1961.

Intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest:

Autoverkeer

Algemeen kan gesteld worden dat de groei van het autoverkeer door de Groningse planners en ontwerpers net na de oorlog enorm werd onderschat. Uit de gegevens die gemeentestedenbouwer Smid bij het Centraal Bureau voor de Statistiek opvroeg bleek dat er per 1 augustus 1949 in de stad Groningen 2189 personenauto's rondreden. In heel Nederland waren dat er in datzelfde jaar 138.625 personenauto's. In de vijf daaropvolgende jaren is een verdubbeling te zien ten opzichte van de cijfers in 1949 en in 1958 zelfs een verdriedubbeling. Deze enorme groei had Smid ondanks zijn interesse voor de materie niet in zijn volledige omvang voorzien.⁶ Hij introduceerde de auto op bescheiden schaal in het stedenbouwkundig ontwerp van Corpus: '*daarvoor in aanmerking komende plaatsen op ruime schaal plaats gemaakt te worden voor het parkeren en stallen van de auto's*'.⁷ Dat is op een aantal punten zoals in de scherpe bocht in de Paterswoldseweg nabij de kruising met de ringweg zichtbaar. De Paterswoldseweg werd afgesneden, het bestaande profiel werd verbreed en op diverse plaatsen voorzien van brede parkeerstroken. De garageboxen werden als zelfstandige onderdelen opgenomen in de structuur van de wijk en op diverse plaatsen werden ruime parkeerstroken toegevoegd bij de 'rijwegen'.

Systeembouw

De Rijksoverheid heeft in de naoorlogse periode de ontwikkeling van 'systeembouw' gestimuleerd, o.a. met subsidies. De wens om de produktie op te voeren en de benodigde arbeid op de bouwplaats te verminderen (d.w.z. het aantal manuren en vakmanuren per woning), heeft in Corpus den Hoorn geleid tot het gebruik van het montagesysteem Rottinghuis, waarmee reeds in de Korrewegwijk en de Oosterparkwijk ervaring was opgedaan. Het systeem was gebaseerd op het gebruik van standaard betonplaten die werden vervaardigd in de fabriek aan de Eemshaven en per auto vervoerd werden naar de bouwplaats, waar zij door een grote portaalkraan werden gemonteerd en door aanstorting tot een monolithisch geheel werden gemaakt.⁸ Aan systeembouw werden een aantal voorwaarden verbonden, onder andere dat de woningen kwalitatief niet onder mochten doen voor de overeenkomstige traditionele bouw.⁹

Intenties die letterlijk zijn verwoord in de toelichting op het uitbreidingsplan:

Economisch rendabel bouwen

Economisch rendabel bouwen stond voorop toen op 26 april 1951 door de dienst S&V een grondgebied in het zuidwesten van de gemeente, gelegen aan weerszijden van de Paterswoldse weg, voorgesteld werd aan het college van B&W als mogelijke locatie voor de bouw van ca. 1725 arbeiderswoningen en ca. 800 middenstandswoningen. Dit blijkt uit het volgende citaat afkomstig uit die voordracht: *'Bij de studie voor de verkavelingswijze zal in de eerste plaats met een economisch verantwoorde opzet rekening worden gehouden. Deze gestandaardiseerde woningbouw vraagt echter een heroriëntering t.o.v. de gebruikelijke wijze van verkaveling langs de rijwegen, wil vermeden worden dat hier zeer eentonige wijken ontstaan welke op de duur zelfs een triest beeld zouden opleveren en daarmee de in de toekomst onvermijdelijke devaluatie van deze woningbouw nog zouden versnellen. De nadruk zal moeten worden gelegd op de openheid van de wijk en een vrije onderlinge situering van de bouwstroken, waarbij de tuinen in het stadsbeeld mede worden betrokken.'*

Afbeelding 6
Schetsvoorstel 'Corpus den Hoorn', de eerste (tot zover bekende) voorstudie,
1954.

Afbeelding 7

Schetsvoorstel 'Corpus den Hoorn', de tweede (tot zover bekende) voorstudie, 1954.

Op twee punten komt die intentie tot uiting in de toelichting op het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn. Ten eerste het voornemen om een hoog percentage etagewoningen in de wijk te realiseren. Dat leidde tot de introductie van de woning die ontsloten is door middel van een galerij op de verschillende etages en via voetpaden bereikt kan worden. Deze voor Groningen nieuwe woontypologie werd in het Westen van het land reeds op ruime schaal toegepast. De gunstige berichten over het galerijtype werden door een onderzoek van het Ministerie van Wederopbouw en Volksgezondheid naar de waardering van etagewoningen uit 1954 ondersteund en verspreid.¹⁰ Het streven naar de realisatie van een grote hoeveelheid eengezinswoningen voor arbeiders kon alleen ontstaan vanuit een economisch rendabele opzet van de gehele wijk. De grondgebonden eengezinswoning voor arbeiders werd tot op dat moment in de stad Groningen slechts op beperkte schaal gebouwd. In het plan was gunstige bouwgrond aanwezig, voor dit woningtype, waardoor een dure fundering niet noodzakelijk was. Hierdoor kon in het zuidwestelijk deel van het plan een complex van 83 eengezinswoningen worden ontworpen. Dit experiment betekende een bijzondere uitbreiding van een woonvorm die om

economische redenen in de voorgaande 15 jaren buiten beschouwing was gelaten.

Wijkvorming - wijkcentrum

De sociale intenties die verankerd liggen in de 'wijkgedachte' zijn in Corpus den Hoorn, net als in vele andere Nederlandse wijken uit diezelfde periode vertaald in een stedenbouwkundige visie, de zogenaamde 'wijkvorming', die zich baseert op de 'distributieplanologie'. Onder distributieplanologie wordt de hiërarchische spreiding van voorzieningen in de wijk verstaan. Dat betekent dat de stedenbouwkundige structuur van Corpus den Hoorn gekenmerkt wordt door een strakke hiërarchische opbouw van stadsdeel, wijk en buurt, rondom een centrale ruimte. Deze centrale ruimte is het brandpunt waarin de voorzieningen, zoals winkels en bedrijfjes zich concentreren. In de naoorlogse stedenbouwkundige praktijk is de centrale ruimte of 'core' een nieuw ontwerpmiddel. 'Core' betekent (letterlijk vertaald uit het Engels) 'kern'. In de eerste theoretische stukken waarin de wijkgedachte werd uiteengezet, zoals 'De stad der toekomst, de toekomst der stad'¹¹ en 'De betekenis van de wijkgedachte voor den stedenbouw'¹² wordt de term 'core' niet letterlijk gebruikt. Men spreekt hierin eerder van 'wijkkern' of 'wijkcentrum'. Ook in de toelichting op het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn is dit het geval.

Differentiatie

Woningdifferentiatie is een intentie die een duidelijke vertaling heeft gekregen in het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn. Het toekomstige woningbestand werd opgebouwd uit diverse woningtypen, ten behoeve van de beoogde doelgroepen (arbeiders, middenstanders, bejaarden en werkende vrouwen) waarbij een grote afwisseling in hoogte en oriëntatie van de bouwstroken is nagestreefd. De differentiatie van de arbeiderswoningbouw werd uitgedrukt in het aantal slaapkamers (10% met 4 slaapkamers of meer, 53% met 3 slaapkamers, 28% met 2 slaapkamers en 9% met 1 slaapkamer). De differentiatie van de middenstandswoningbouw daarentegen werd vastgelegd in inhoudsmaten (klasse I min. 255 m³- max. 300 m³; klasse II min. 300 m³- max. 375 m³; klasse III min. 375 m³- max. 500 m³).

Groenzones

De groenzones in de wijk zijn vanuit een tweetal programmatische intenties te beschrijven. Ten eerste zouden de groenzones moeten functioneren als generator. De gemeenschappelijke tuinen -de ruimten tussen de meergezinswoningen- werden gezien als generatoren voor een rustige, aantrekkelijke woonomgeving en een veilig speelveld voor de kinderen waarin geen bouwsels als fietsenschuren, garages e.d. werden toegelaten. Gestreefd werd naar de ontwikkeling van 'fraaie open hoven', ontsloten door een of meerdere woonpaden en voor het grootste deel bestaande uit grasveld, enkele borders met lage heesters en/of rozen, een tiental hoge bomen en soms een zandbak. Ten tweede is er sprake van groenzones met een tweeledige intentie, enerzijds ontworpen als buffer maar tegelijkertijd ook bestemd als recreatieve zone. Langs de westzijde van het Noord-Willemskanaal is vanuit deze tweeledigheid een brede groenstrook ontworpen, waarin scholen met bijbehorende sportveldjes, doorgaande fiets- en wandelwegen en een gemeentelijk verzorgingshuis waren opgenomen. Ook aan de westzijde van de woonwijk is een brede groene zone gerealiseerd die voor een groot deel bestaat uit sportvelden en een waterberging voor de riolering, maar ook fungeert als buffer tussen de woonwijk en de autosnelweg naar Heerenveen.

3.4 Planproces

Net als elders in Nederland werd in Groningen na 1945 gepoogd de woningnood op te lossen. Woningnood bestond reeds voor de oorlog en moest opnieuw worden gedefinieerd. Ter ondersteuning van de 'Wederopbouwwet in het kader van uitbreidingsplannen' stelde de Rijksoverheid subsidies ter beschikking aan de lokale overheden om het woningtekort te verkleinen en krotten op te ruimen.

In de aanloop naar een nieuw structuurplan is in de periode 1947-1950 een uitgebreide survey verricht dat, naast een aantal studies uitgevoerd door De Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie, ook een stedenbouwkundige en sociologische poot had. Het stedenbouwkundig deel van het survey viel onder de verantwoordelijkheid van G.B. Smid. In dit onderzoek werd de basis gelegd voor het plan Zuid. Smid vond de ontwikkeling van het verkeer, in tegenstelling tot het gemeentebestuur, van meer belang dan cityvorming. Hieronder verstond men toen de sanering van de bestaande woningvoorraad, dit hield onder andere krotopruijing en verbetering van de bestaande infrastructuur in.¹³

In het kader van de eerder genoemde Wederopbouwwet en het daaropvolgend plan Zuid is het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn' opgesteld. Aan het plan gingen enkele schetsvoorstellen vooraf, waarvan er nog twee bewaard zijn gebleven. Ook werd er in 1948 een grondonderzoek verricht waaruit bleek dat de vaste zandlaag, waarop de geplande woningen konden worden gefundeerd, is gelegen op een diepte die varieert van 2 tot 12 m. De bovenlaag bestaat grotendeels uit slappe veengrond.¹⁴ Het plan dat als basis voor de uitvoering zou gelden werd gemaakt in de jaren 1954-1955; tijdens de raadsvergadering van 6 februari 1956 werden de toelichting en bebouwingsvoorschriften van het plan vastgesteld. Gedeputeerde Staten verleende op 28 september 1956 goedkeuring aan het uitbreidingsplan dat in de vier daaropvolgende jaren zou worden uitgevoerd. Het uitbreidingsplan bestond uit een schetsplan van de stedenbouwkundige structuur en een schriftelijke toelichting daarop.

De hoofdstructuur, de buurtindeling, de bijzondere bestemmingen en niet beschikbaar bouwterrein vormen de verschillende lagen die in het schetsplan uitgewerkt zijn. Er werd zelden gesproken in termen als 'woningdifferentiatie' en 'wijkgedachte' maar eerder over 'een gemengde bebouwing en woningtype' en 'wijkvorming'.

Reeds in het voortraject werd het uitbreidingsplan op enkele punten bekritiseerd. De Provinciale Planologische dienst van Groningen gaf haar goedkeuring aan het uitbreidingsplan op 23 april 1955 maar merkte daarbij op dat de hoofdtoegang tot de wijk van beperkte allure was en dat zij weinig vertrouwen hadden in de plaatsing van het winkelcentrum, ter zijde van de hoofdader. Tevens verzochten zij om een verhoging van het percentage eengezinswoningen. Naar aanleiding van deze kritiek en onder toenemende economische druk deed de dienst S&V in datzelfde jaar, in een brief aan de Provinciale planologische dienst, de belofte de hoeveelheid eengezinswoningen verspreid over de gehele wijk te zullen vergroten, in het bijzonder in het zuidwest kwadrant.¹⁵ Deze belofte werd niet waargemaakt voor de voordracht van het plan aan de Gemeenteraad en Gedeputeerde Staten, maar leidde twee jaar later, in 1958 alsnog tot een drastische verandering van de

stedenbouwkundige structuur van het zuidwest kwadrant.

De stedenbouwkundige structuur van Corpus den Hoorn is waarschijnlijk ontworpen door G.B. Smid in opdracht van de dienst Stadsuitbreiding en Volkshuisvesting van de gemeente Groningen. Deze architect werd 1 mei 1947 als Stadsarchitect aangenomen bij deze dienst die sinds 1946 geleid werd door H.W. van Boven. Hiervoor was Smid van 15/2/1929 tot 15/7/1930 als technisch tekenaar in dienst van de Gemeente Amsterdam. Van 16/7/1930 tot 30/6/1946 was hij als technisch hoofdbambtenaar werkzaam bij de gemeente Rotterdam en hij werkte van 1/7/1946 tot 30/4/1947 als stedenbouwkundige bij de gemeente Schiedam.¹⁶

Pas in 1982 werd het bestemmingsplan Corpus den Hoorn, naar aanleiding van de slotcalculatie die een voordelig saldo had van 335.502.29 nlf, geliquideerd. Dit bedrag werd vervolgens in de Algemene Reserve van het Grondbedrijf gestort.

4.0 het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn (1956-1960)

De toelichting op het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn vermeldt dat het een 'partiële wijziging en aanvulling van het uitbreidingsplan 1938-1940 in onderdelen van de gemeente Groningen' betreft. Het uitbreidingsplan 1938-1940 was nog gebaseerd op het vooroorlogse plan Berlage en Schut, maar gaf toch het juridisch kader aan de naoorlogse uitbreidingsplannen die in het Structuurplan 1950 zijn verbeeld en verwoord. De grenzen van de woonwijk werden daarin vastgesteld. Aan de oostzijde was dat het Noord-Willemskanaal. In het noorden werd de toekomstige wijk begrensd door de geplande Rijksweg nr. 43 naar Heerenveen (de huidige A7) en aan de westzijde door de Boerhavelaan. In het zuiden werd de grens bepaald door de geplande verbindingsweg van het Stadspark met het zuidelijke deel van Helpman, in het verlengde van de Moddermanlaan.

De herziening van het zuidwest kwadrant werd op 23 juni 1958, toen de bouw van Corpus den Hoorn al in volle gang was, aangenomen door de Gemeenteraad en op 2 januari 1959 goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. Voor de helderheid van de wijkbeschrijving is gekozen om de eerste herziening in de analyse van het plan op te nemen en alle herzieningen die na de realisatie van de wijk zijn gemaakt uit te sluiten. De herziening markeert tevens de wisseling van de wacht bij de toenmalige dienst S&V. Op 1 mei 1956 nam G.B. Smid afscheid als stadsarchitect en hoofdontwerper van de wijk Corpus den Hoorn. Hij werd op 3 september 1956 opgevolgd door H. Eijsbroek, een leerling van Lotte Stam-Beese en stedenbouwkundige van de gemeente Rotterdam. Het is waarschijnlijk dat Smid en Eijsbroek elkaar reeds kenden uit de tijd dat zij beiden voor de gemeente Rotterdam als stedenbouwkundigen werkten (Smid van juli 1930 tot juni 1946 en Eijsbroek van september 1945 tot februari 1954).¹⁷

Afbeelding 8

Schetsplan 'Corpus den Hoorn', 1956. Algemene plankaart waarin alle ontwerplagen zijn samengebracht.

Afbeelding 9

Schetsplan 'Corpus den Hoorn', 1958. Eerste herziening, tot stand gekomen gedurende de bouw van de wijk.

Afbeelding 10

Stedenbouwkundige structuur Corpus den Hoorn, algemene basiskaart van de stad, 1999.

De enige directe verbinding tussen stadscentrum en Corpus den Hoorn is de Paterswoldseweg, die in de nieuwe plannen een aan de wijk aangepaste maat en functie heeft gekregen. De door Berlage en Schut reeds gedeeltelijk geplande ringweg, de Laan der Verenigde Naties werd aangelegd in 1965-71. Deze laan zou de meest directe verbindingen tussen het centrum en de zuidelijke zone van de stad, de Hereweg en de Paterswoldseweg, kruisen. Aangezien de ringweg aanzienlijk in schaal verschilde van de Paterswoldseweg werd een ongelijkvloerse kruising gerealiseerd om dit verschil op te lossen.

Langs de grenzen van de wijk zijn de meeste bijzondere voorzieningen ondergebracht. Ten westen van het Noord-Willemskanaal, in de brede groenstrook, was ruimte gereserveerd voor enkele scholen, ook in de zuidelijke zone, ten noorden van de wijkgrens werd een reeks terreinen met diverse bestemmingen geprojecteerd. Van de 85 winkels waarvan in de 'Toelichting bij het ontwerp van het uitbreidingsplan Corpus den Hoorn (1956)' sprake is, was de helft in het wijkcentrum ondergebracht. De overige buurtwinkels werden in decentrale complexen ondergebracht.

De opvallende hoeveelheid 'pensionatehuizen voor ouderen' die in de wijk gepland was komt voort uit een landelijk gevoerde discussie over de positie van de ouderen in de samenleving. Dat leidde tot de definiëring van een nieuwe volkshuisvestelijke opgave: op ouderen afgestemde woningbouw geïntegreerd in de nieuw te bouwen uitbreidingswijken.

4.1 De stedenbouwkundige structuur

De kruisvormige structuur van doorgaande hoofdwegen waarmee de wijk is verankerd in het weefsel van de stad wordt gevormd door de Laan van de Vrijheid in oost-west richting en de Paterswoldseweg in noord-zuid richting. Aan de kruising van deze wegen is in het verlengde van de toekomstige wijkontsluitingsweg met Helpman (Van Iddekingeweg) de centrale ruimte, de 'core' gesitueerd. De core -het overwinningsplein- is vormgegeven als een plein dat doorsneden wordt door de oost-west verbindingsweg en moet fungeren als brink. Een deel van het plein is gereserveerd voor parkeergelegenheid. Dit plein gelegen aan de kruising van doorgaande wegen grijpt impliciet terug op het overigens op geheel andere stedenbouwkundige ideeën gebaseerde plan van Berlage en Schut. In de voorstudies voor het structuurplan 1950 (ingetekend op het vigerende uitbreidingsplan van 1938-1940) is al uitgegaan van een mogelijke uitbreiding in zuidelijke richting, doorlopend in een nieuwe woonwijk. Dit voornemen blijft bestaan, ook in het structuurplan-Zuid uit 1958.

De wijkvoorzieningen, zoals de voornaamste winkels, enige bijkantoren van banken, het postkantoor, de bibliotheek en een kerk zijn rondom de centrale stedelijke ruimte gegroepeerd. Deze ruimte wordt door enkele hoge en brede flatgebouwen geflankeerd, die asymmetrisch ten opzichte van elkaar zijn geplaatst. De hoogbouw diende de stedenbouwkundige onderlegger architectonisch te benadrukken, het gaf zo uitdrukking aan de horizontale en verticale mogelijkheden van de structuur. Daarnaast had de hoogbouw een oriënterende functie, het markeerde het centrum van de wijk en gaf aan het plein een stedelijke vorm. Rondom de core zijn vier buurten gegroepeerd die ieder zijn samengesteld uit ca. 400 tot 500 woningen. Elke buurt is op zijn beurt opgebouwd uit een reeks van wooneenheden waarin diverse woningtypen zijn opgenomen.

Aan de westzijde wordt het plan begrensd door een brede groenstrook met vijverpartijen waardoor de wijk inhaakt op het bestaande Stadspark. In het noorden wordt de geprojecteerde stedelijke structuur van de wijk door de ringweg sterk afgesneden van de bestaande vooroorlogse verkaveling van de Grunobuurt. Hierdoor is sprake van een sterke afgebakende rand. De oostelijk grens daarentegen valt samen met de scherpe begrenzing van het Noord-Willemskanaal. Het kanaal

wordt door middel van een brede zone van recreatief groen en enkele scholen gekoppeld aan de strokenverkaveling. De zuidelijke rand van de wijk, de Laan Corpus den Hoorn, heeft een duidelijke afgrenzend karakter ondanks het feit dat in het uitbreidingsplan al met de mogelijkheid van een tweede uitbreiding in zuidelijke richting rekening werd gehouden.

Infrastructuur

De verkeerskundige structuur van de wijk is hiërarchisch opgebouwd uit drie elementen, respectievelijk verkeerswegen, woonstraten en woonpaden. De verkeerswegen hebben enerzijds een verbindende functie die het wijkniveau overstijgt, anderzijds delen zij de wijk op in vier kwadranten. Zij hebben een structurerende rol en worden daarom hoofdwegen genoemd. De oost-west verkeerswegen verbinden de wijk met de ringweg, het Stadspark en later de Wijert Noord. Haaks daarop staat de belangrijkste noord-zuid as, de Paterswoldseweg die doorloopt in de Veenweg. De Veenweg is de centrale reeds bestaande ontsluiting van de geplande zuidelijke verlenging van de wijk. De verkeerswegen vormen samen met de core de hoofdstructuur, het skelet van de wijk en geleiden het doorgaande verkeer naar en door de wijk. De woonstraten zijn de niet doorgaande wegen waarlangs de stroken en stempels zijn uitgelegd. Deze straten ontsluiten de buurt voor auto- en fietsverkeer, daarnaast bieden zij ruimte aan parkeren.

Afbeelding 11

Detail uitbreidingsplan van Berlage en Schut (1932). De pleinvorm is een duidelijk esthetisch ontwerpmiddel dat ook in de rationele, naoorlogse stedenbouwkundige structuur van Corpus den Hoorn is terug te vinden.

De woonpaden, tenslotte, zijn alleen toegankelijk voor voetgangers; zij staan meestal haaks op de woonstraten en zijn enerzijds ontworpen om de eengezinswoningen te ontsluiten op plaatsen waar twee stroken achter elkaar zijn geplaatst; anderzijds geven ze toegang tot de gemeenschappelijke ruimten tussen de stroken en binnen elke stempel.

Afbeelding 12

Maquette uitbreidingsplan Corpus den Hoorn ongedateerd.

Verkaveling

In principe is Corpus den Hoorn opgebouwd uit twee verkavelingstypen. Stroken en herhaalde modules, de zogenaamde stempels. Daarnaast zijn enkele mengvormen van deze twee typen gebruikt. Tezamen markeren zij de ontwikkeling naar de naoorlogse 'moderne' stedenbouw.¹⁸ De stroken zijn voor het grootste deel parallel aan de Paterswoldseweg uitgelegd. In bouwhistorische termen is sprake van strokenbouw als de woningen met de voorzijde georiënteerd zijn op de achterzijde van het aangrenzende blok. Bij een rug aan rug ligging van de woningen spreekt men eerder over een opengeknipt bouwblok. In Corpus is sprake van beide typen.

De in het zuidwestelijk deel van Corpus den Hoorn toegepaste stempel of stedenbouwkundige ontwerpeenheid (100 x 60 m) is opgebouwd uit een oost-west- en een noord-zuid strook, waaraan loodrecht drie kopse strookjes zijn geplaatst. De twee noordelijkste strookjes worden ontsloten door een woonpad. Het meest zuidelijke strookje is met de voorzijde op de woonstraat gericht. Vijf maal is de stempel ongespiegeld en ongedraaid herhaald.¹⁹ Hierdoor zijn ruimtelijk identieke eenheden en gelijkvormige kruispunten ontstaan. Er zijn geen garageboxen of parkeerplaatsen binnen en tussen de stempels opgenomen. De enige afwijking in het ritme van herhaling is het blokje winkels aan de

Hippocrateslaan, dat qua schaal enigszins afwijkt van de eengezinsblokken.

De rationele ontwerpeenheid is door middel van enkele mengvormen geschakeld aan de strokenverkaveling. Een menging van de essentie van de stempel en de essentie van de strook is onder andere terug te vinden op het terrein dat wordt begrensd door de Donderslaan, de Pasteurlaan, de Hippocrateslaan en de Kochstraat. Deze mengvorm is enerzijds, qua grondoppervlak en bebouwingshoogte, de uitvergroting van het grootste deel van de basisstempel en anderzijds een voortzetting van de stroken die parallel aan de Paterswoldseweg zijn geprojecteerd.

De etageblokken werden overwegend in noord-zuid richting geplaatst, met het oog op de bezonning. Zowel de oost- als de westgevels zouden zonlicht ontvangen. Ook bij de situering van de bejaardenwoningen is rekening gehouden met de bezonning, de woonkamers zijn op het zuiden georiënteerd. Dit waren overigens gangbare oplossingen binnen de naoorlogse Nederlandse woningbouw.

Afbeelding 13

Woningbezit: Bouwkas Ned. Gemeenten, Concordia, Gruno en Patrimonium.

4.2 Woningtypen

Beschouwd vanuit een sociaal perspectief betekende 'wijkopbouw' vooral de wens om de in de stad aanwezige differentiatie van grote en kleine gezinnen, oude en

jonge mensen samen te brengen in één woonwijk. Dit leidde in Corpus den Hoorn tot een integratie die echter nog duidelijk op verschil in klasse gestoeld is. De verschillende doelgroepen, arbeiders en middenstanders zijn in clusters over de wijk verspreid. De stempelverkaveling in het zuidwest kwadrant is tot stand gekomen vanuit de ambitie om ook voor de arbeidersklasse grondgebonden eengezinswoningen te bouwen. Om dat te kunnen verwezenlijken werd uiteindelijk gekozen voor het op dat moment economisch meest rendabele verkavelingstype, de stempel. De rechte, identieke bouwblokken in een herhaalbaar patroon konden door een klein bouwteam met gestandaardiseerde elementen in een snel tempo worden gebouwd. In tegenstelling tot de ambitie die ten grondslag ligt aan de wooneenheden in de Wijert Noord, is er in Corpus den Hoorn geen diepgaande sociale integratie nagestreefd .

In het uitbreidingsplan zijn de verschillende woningtypen en de hoeveelheid bouwlagen in een serie afkortingen weergegeven.

A = arbeiderswoningen
M= middenstandswoningen
O = onderhuis
o = bejaarden woningen
G = galerij woningen
BB = bijzondere bebouwing
W = winkelruimte
B = bedrijfsruimte
1,2,3,4 = aantal woonlagen

Afbeelding 14

Verdeling arbeiderswoningen - middenstandswoningen. Differentiatie op het niveau van de wijk, clusters.

In het plan zijn de volgende woningtypen opgenomen:

Woningtypen			
Doelgroep	Aantal bouwlagen	Aantal	Ontsluiting
arbeiders	4	124	galerij of portiek gelegen aan woonstraat of doorgaande weg
arbeiders	3	900	galerij of portiek gelegen aan woonstraat
arbeiders	2	124	voordeur gelegen aan woonstraat
arbeiders	1	183	voordeur gelegen aan woonstraat of woonpad
bejaarden en werkende vrouwen	3	22	galerij of portiek gelegen aan woonstraat of woonpad
bejaarden	1	51	voordeur gelegen aan woonstraat of woonpad
middenstanders	10	90	galerij gelegen aan woonstraat
middenstanders	4	80	galerij of portiek gelegen aan woonstraat of doorgaande weg
middenstanders	3	85	galerij of portiek gelegen aan woonstraat
middenstanders	2	82	voordeur gelegen aan woonstraat
middenstanders	1	93	voordeur gelegen aan woonstraat of woonpad
middenstanders	1	116	portiek gelegen boven winkels
middenstanders	1	63	portiek gelegen boven bedrijven

4.3 Openbare ruimte

Groenvoorziening

De algemene groeninrichting van de wijk is in het plan Corpus den Hoorn als onderdeel van het uitbreidingsplan vastgelegd. Het geeft inzicht in alle als groene zone in te richten delen van de wijk, in het bijzonder de door de gemeente ontworpen delen. Dat zijn respectievelijk de openbare groenstroken, de schoolwerktuin, de vijverpartijen, de speelgazons en de bomen langs de hoofd- en woonstraten en de plantsoenen aan de kopse zijden van de woonstraten. Naast het ontwerp was de gemeente ook verantwoordelijk voor de inrichting van deze zones.

De wel aangewezen maar niet specifiek ontworpen groene delen van het schetsplan, zoals de gezamenlijke binnentuinen, de groene buffers en de openbare voortuinen waren in het bezit van de corporaties die ook de verantwoordelijkheid hadden voor het ontwerp en de inrichting daarvan. Diezelfde verplichtingen werden door de corporaties toevertrouwd aan de bewoners van de eengezinswoningen ten aanzien van de private voor- en achtertuinen.

Wanneer de groeninrichting wordt beschouwd vanuit het beheer dan ontstaat een hele andere indeling. Er is dan sprake van drie soorten beheer door respectievelijk gemeente, diverse woningbouwverenigingen en particulieren. Het door de gemeente beheerde groengebied is vastgelegd in het eerder genoemde plan Corpus den Hoorn. Dit bestaat uit een onderliggende graslaag die zich uitstrekt van speelweiden tot aan de plantsoenen langs de woonstraten. Daarop zijn zeer precies de locaties van bomen aangegeven. In het plan is verder sprake van enkele taluds gelegen tussen de woonwijk en de ringweg. Maar ook de aanleg van een aantal grote vijvers, de zogenaamde waterberging in de brede plantsoenstroken aan de oost- en westzijde van de wijk is in het plan opgenomen. Door de gemeente zijn twee speelterreinen gepland, gelegen aan de noordzijde van de Bezettingslaan en de Galenuslaan. Het door de betrokken woningbouwverenigingen beheerde groengebied bestaat uit de gemeenschappelijke binnentuinen, de collectieve voortuintjes en de buffers. Het particuliere beheer tenslotte beperkt zich tot de privé-tuinen bij de grondgebonden eengezinswoningen.

Straten en pleinen

De inrichting van de straten is onderhevig aan een sterke hiërarchie op diverse niveaus. De hoofdstraten hebben een breed straatprofiel van 40 meter. Zij worden gekenmerkt door aparte fietsstroken en aan beide zijden van de rijbaan een parkeerzone en een breed trottoir. Deze straten worden geflankeerd door rijen middelgrote bomen, die aan de Paterswoldseweg steeds van dezelfde soort zijn, bijvoorbeeld de Amerikaanse eik of de linde. De Laan van de Vrijheid bevat een rij kleine bomen van dezelfde soort, in het trottoir en een rij grote bomen van diverse soorten, in het plantsoen. De grote gebogen straatlantaarns in het trottoir en de rijen bomen doorbreken het brede profiel van de straat en voorzien het van een zekere beslotenheid.

De woonstraten hebben met uitzondering van het noordelijk deel van de Kochstraat een relatief smal profiel van 22 meter. De rijbaan is zes meter breed en bezit geen parkeerstroken. Het profiel is asymmetrisch doordat maar aan een zijde een rij middelhoge bomen is geprojecteerd van één soort, bijvoorbeeld de knotwilg, plataan of de es. De bomen staan met de rechte lantaarnpalen op één lijn in het trottoir. Door de onderlinge afstand en grootte van de bomen vormen zij geen laan en hebben ze geen sterke scheidende werking in het straatprofiel. Door de invoeging van een 5 meter breed als plantsoen ingerichte groenzone in het noorden van de Kochstraat, is het straatprofiel verbreed en heeft de straat een bijzonder groen uiterlijk verkregen.

4.4 Gerealiseerd plan

Na de vaststelling van de plannen hoogde de gemeentelijke overheid, vooruitlopend op de realisatie, het terrein met 40 cm op waardoor een straathoogte van 0.5 m +W.P. ontstond. De wegen werden opgehoogd met zand, terwijl voor de bouwblokken met gemengde grond werd volstaan. Na de aanleg van de wegen, leidingen en rioleringen, gaf de gemeente het gebied uit aan vier woningbouwverenigingen: Patrimonium, Concordia, Gruno en de N.V. Bouwkas. Als nieuwe ontwikkelaars en beheerders van het gebied gaven de corporaties ontwerp opdrachten aan verschillende architectenbureaus. Particuliere investeerders, zoals de Heijmansstichting en de makelaarskantoren fa. J.L. La Gro en Zn., Ebens en G.J. Jorritsma werden aangetrokken om bijzondere functies als scholen, kerken, winkels en verzorgingstehuizen te realiseren.

In clusters is de in het plan voorgestelde verhouding tussen het aantal arbeiders- en middenstandswoningen gerealiseerd. Ook de voorgenomen vereiste verhouding tussen de twee-, drie- en vier kamerwoningen is in de wijk tot stand gekomen.

De wijk is uitgegaan van de 1^e herziening van het bestemmingsplan (gedeeltelijke herziening betreffende een gedeelte, het zuidwest kwadrant, van het gebied ten zuiden van de weg der Verenigde Naties en ten westen van het Noord Willemskanaal, door de Gemeenteraad aangenomen op 23-6-1958 en goedgekeurd door Gedeputeerde Staten op 2-1-1959) op diverse, kleine punten aangepast en gewijzigd. De hoofdstructuur en het grootste deel van het stratenplan daarentegen is conform het uitbreidingsplan uitgevoerd.

Aanpassingen en afwijkingen

Het ontwerp voor een motel aan de Donderslaan (1961) werd diverse malen in grootte en hoogte aangepast, de oriëntering van de twee-onder-één kap middenstandswoningen aan de Laan van de Vrijheid (1959) werd gewijzigd en de bebouwingsvoorschriften voor het gebied tussen De Galenuslaan, de Henri Dunantlaan, de Wenckebachlaan en de Madame Curiestraat werden gewijzigd, waardoor drie blokjes met vier middenstandswoningen per blok werden vervangen door een geschakeld galerijblok (1961).

Ook in de hoeveelheid en diversiteit van de geplande speciale voorzieningen is bij de realisatie afgeweken van de oorspronkelijke opzet. Voor de terreinen bestemd voor bedrijfsruimte met woningen bleek minder belangstelling te zijn dan verwacht,

daarom werd deze in 1961 vervangen door een 4 lagen hoog blok middenstandswoningen. Voor de exploitatie van een wijkhuis bleek zich in 1960 nog steeds geen gegadigde te hebben gemeld, daarom werd besloten om de daarvoor bestemde locatie gelegen langs de Laan van de Vrijheid, tussen de Kochstraat en de Paterswoldseweg, een nieuwe bestemming te geven. Daaropvolgend besloot het college van B&W na een diepgaande studie om één wijkhuis voor de drie zuidelijke woonwijken op te richten in het plan 'De Wijert Noord'. Het gereserveerde terrein in Corpus den Hoorn kreeg een hoogbouw bestemming, met voorkeur voor een woongebouw, bestaande uit een onderbouw met erboven 10 bouwlagen dat het centrum van de wijk zou accentueren.

De hoeveelheid autoboxen werd waar mogelijk uitgebreid en het aantal terreinen met de bestemming 'pensionstehuis' (toenmalige benaming voor bejaardentehuis) werd teruggebracht van 5 naar 4. Daar waar het tijdens het bouwproces om economische redenen gunstig of nodig bleek werden portiek ontsloten woningen vervangen door galerij ontsloten woningen. De terreinen bestemd voor 'bijzondere bebouwing', die in de jaren 1960-1965 niet geëxploiteerd waren, werden aangewezen als terreinen voor de bouw van kantoren. In 1969 tenslotte, werd aan de sportvelden een tennishal toegevoegd.

Wat betreft het door de gemeente opgestelde algemene groenplan kan gezegd worden dat de continue groene onderlegger een verbindende functie heeft in de hele wijk. De inrichting van meer bijzondere ruimten zoals de gemeenschappelijke binnentuinen is op een sobere wijze uitgevoerd. De diverse woningbouwverenigingen gingen op een individuele wijze om met de toepassing van het woonpad, dat zich vaak in een getande lijn uitstrekt over de lengte van de tuin en wordt begeleid door enkele plantsoenen met lage heesters. Het woonpad wordt veelal halverwege onderbroken door een klein pleintje waaraan een zandbak en enkele bankjes zijn gesitueerd. De binnentuin wordt meestal aan een zijde, soms aan beide zijden afgesloten door een rij bomen.

5.0 Analyse van het plan

De verkaveling en infrastructuur van de wijk draagt de sporen in zich van de vooroorlogse en naoorlogse discussie over stadsuitbreiding en woningbouw. De open en experimentele grondhouding van de ontwerpers leidde tot een gefaseerde uitvoering waarbinnen ruimte was voor, grotendeels door economische motieven gestuurde, aanpassing en vernieuwing van de oorspronkelijk vastgestelde structuur van de wijk. Dat heeft in ruimtelijke zin een scala aan verkavelingmodellen opgeleverd. Het basismodel: de strokenbouw, leidde via diverse mengvormen en variaties uiteindelijk tot de introductie van de stempel. De stempel in Corpus den Hoorn bezit niet de ideologische lading zoals in De Wijert Noord het geval is, het is

enkel een stedenbouwkundig ontwerpmiddel dat tot een economisch efficiënte opzet leidde.

Termen als economische efficiëntie, maar ook hoge loonkosten en een schaarste aan bouwmaterialen zijn karakteristiek voor de naoorlogse economische situatie. Vanuit die optiek is Corpus den Hoorn de Groningse spiegel van die in heel Nederland gevoelde situatie. Tegenover die efficiëntie en rationalisatie van de bouwpraktijk stond het bewustzijn dat stedenbouw een grote bijdrage zou kunnen leveren aan een gezonde ontplooiing van de samenleving. Maar ook dat een zo snel mogelijke, minder doordachte en weinig geëvolueerde uitbreiding van de woningvoorraad zou kunnen leiden tot een ernstige verstoring van de harmonie tussen woonwensen en woonvoorzieningen. In de naoorlogse woningbouw werd gepoogd die harmonie niet uit het oog te verliezen, omdat de gemeentelijke ontwerpers voorzagen dat ten tijde van een meer ontspannen woningmarkt de mogelijkheid van een gedeeltelijk ontvolkt raken en sociale degradatie van straat, buurt of wijk een serieuze bedreiging vormde.²⁰ Uit het bewustzijn dat de vormgeving van toen sociale problemen in de toekomst zou kunnen voorkomen, spreekt een vooruitziende blik, maar ook een bezorgdheid die niet onterecht blijkt te zijn.

Als de ruimtelijke structuur van de wijk wordt beschouwd vanuit het begrip flexibiliteit, dan is er sprake van een duidelijk tweedeling. Enerzijds is er sprake van bewust gecreëerde flexibele randen, de groene zones die de wijk afsluiten en afschermen van zijn directe omgeving. Dit zijn zones waarin ruimte is voor toekomstige functies die voortkomen uit een veranderende woonwens. Anderzijds zijn er door de verspringingen en verdraaiingen in de verkaveling, restruimten ontstaan die ruimte bieden aan kleine veranderingen en toevoegingen.

Opzet, verkavelingstructuur en inrichting van Corpus den Hoorn vormen geen uitzonderingen binnen de naoorlogse woningbouwpraktijk van Nederland. Al tijdens de oorlogsjaren liep er een onderzoek met betrekking tot organisatie, ontwerp en uitvoering van de naoorlogse woningbouw op nationaal niveau. In het verlengde van dit onderzoek speelden thema's als wijkgedachte, woningdifferentiatie en ook standaardisatie en rationalisatie van materialen en bouwprocedures een belangrijke, zelfs sturende rol. Binnen de Groninger woningbouwgeschiedenis is Corpus den Hoorn niet alleen de eerste, integraal door de overheid geregisseerde stadsuitbreiding van na de oorlog, het is ook de eerste wijk waarin de wijkgedachte als allesomvattend basisidee voor de opzet en structuur heeft gediend. Door middel van enkele stedenbouwkundige basistypen is gepoogd vorm te geven aan die gedachte. Dit zou moeten resulteren in een open en weidse woonomgeving die de bewoners, in tegenstelling tot de vooroorlogse situatie, de kans zou moeten geven de diversiteit van de samenleving te ervaren door een letterlijke verruiming van het blikveld.

6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1960-1999)

6.1 Huidige situatie

In de periode 1982-1992 is een grootonderhoudsoperatie uitgevoerd, met als doel de veelal verouderde woontechnische kwaliteit van de woningen te verbeteren, soms ook in combinatie met de woonomgeving. Grootonderhoud betekende woningverbeteringen als dubbele beglazing, afsluiting van portieken en vernieuwing van douche, toilet en keuken. Ook particuliere verhuurders hebben, weliswaar in mindere mate, bijgedragen aan de woningverbetering. Vanaf 1998 is gestart met de plaatsing van liften bij een tiental galerijflats. Na 1992 verschuift de aandacht van technische renovatie naar voorraadbeheer (woningtypologische vernieuwing). Een voorbeeld daarvan was de sloop en vernieuwing van het gebied gelegen tussen de Landsteinerlaan, Donderslaan en de Boerhaavelaan.

Van het totale woningbestand van Corpus den Hoorn is 62 % in het bezit van de corporaties (Gruno, Patrimonium en Huismeesters), 22 % in het bezit van institutionele beleggers en 16 % in handen van eigenaar/bewoners. Van de 340 grondgebonden eengezinswoningen, het totale aantal, zijn er 180 in bezit van de bovengenoemde corporaties. De overige 160 zijn koopwoningen. Deze percentages tonen weinig veranderingen ten opzichte van de in het plan verwoorde verhoudingen.

Corpus den Hoorn is een redelijk onderhouden woonwijk met een goed voorzieningenniveau en is goed bereikbaar met openbaar vervoer of auto. In 15% van de portiek of galerij ontsloten etagewoningen wonen gezinnen. 83 % van de eengezinswoningen worden bewoond door slechts 1-2 personen. Verdeeld over de wijk hebben relatief veel galerijwoningen in de middelhoogbouw geen lift.²¹

De speciaal voor bejaarden gebouwde woningen werden in de loop der tijd door de meeste bewoners als te klein ervaren. In de bevolkingssamenstelling van de wijk is een stijgend percentage ouderen en alleenstaanden zichtbaar (In 1998 was 37 % ouder dan 65 jaar en 51% was ingeschreven als alleenstaande).²²

De bouwtechnische staat van de woningen in bezit van de corporaties is redelijk. Deze woningen zijn bijna allemaal klein, d.w.z. tussen de 60-100 m². De wijk wordt beheerd door drie verschillende woningbouwverenigingen die geen gemeenschappelijk beleid hanteren inzake onderhoudskwesties. Dat leidt tot grote verschillen in vorm en in een zeer uiteenlopend materiaal- en kleurgebruik wanneer portieken worden afgesloten, kunststof kozijnen worden geplaatst en gevelplaten worden aangebracht. Dit beïnvloedt de kwaliteit van het straatbeeld.

De belangrijkste beweegredenen om de wijk te verlaten zijn in het geval van startende gezinnen de te kleine woningen en voor de ouderen de beperkte toegankelijkheid van de woningen (weinig of geen liften). Daar komt bij dat de woningen in Corpus den Hoorn over het algemeen erg gehorig zijn. Het aanbod van koopwoningen in de wijk is kleiner dan de marktvrage.

6.2 Recent beleid

In de laatste zeven jaar zijn, gestuurd door de veranderende marktvraag, voor Corpus den Hoorn een aantal volkshuisvestingsplannen opgesteld en enkele studies verricht. Deze plannen en studies zijn onderdeel van het landelijke Grote Stedenbeleid dat zich op het niveau van de stad vertaalde in de nota 'De stad vernieuwt' (1991). Achtereenvolgens zijn dat het Wijkvolkshuisvestingsplan (1992) en het Wijkplan (1994).

Wijkvolkshuisvestingsplan (1992) en Wijkplan (1994)

Tengevolge van de deregulering van de rijksoverheid, ook op het gebied van volkshuisvesting en woningbouw, kregen de woningbouwverenigingen meer verantwoordelijkheden toebedeeld en moesten zij financieel zelfstandig gaan opereren. Deze ontwikkeling was in 1992 mede de aanleiding voor het opstellen van wijkvolkshuisvestingsplannen, waarin de toenmalige situatie werd geanalyseerd en het toekomstige beleid werd vastgesteld.²³ In het daaropvolgende jaar werd aan het beleid een uitvoeringsspoor toegevoegd, het wijkplan.²⁴

In het wijkvolkshuisvestingsplan werd aan de wijk een plek gegeven in de totale woningmarkt en vond een inventarisatie plaats van de woningvoorraad. Na een nauwkeurige analyse van de woonwensen in Corpus den Hoorn resulteerde dat in de totstandkoming van een visie op de plaatselijke situatie en de gewenste toekomstige ontwikkeling. Het wijkvolkshuisvestingsplan wordt beschouwd als een onderdeel van het twee jaar later opgestelde wijkplan Corpus den Hoorn.

In het wijkplan ging de aandacht uit naar door de marktvraag ingegeven problemen op het niveau van de wijk. De meeste aandacht ging uit naar 'upgrading' van diverse locaties, de bouw van 'opvallende' eengezinswoningen op terreinen die in de nabije toekomst vrij zouden komen, zoals aan de Bezettingslaan en de Hippocrateslaan in het zuidwest kwadrant. Verder wordt gesproken over de aanpak van sluipverkeer en de introductie van enkele werkgelegenheidsprojecten zoals de organisatie van aangepast vervoer, het opzetten van een buurt beheerbedrijf en de bemanning van een multifunctioneel centrum. Met de in het wijkplan geformuleerde voorstellen en initiatieven wordt onder andere ingespeeld op de door de woningbouwverenigingen geconstateerde tekorten en overschotten van de woningmarkt. Dat hield in dat op de korte termijn 300 woningen een grote onderhoudsbeurt zouden krijgen en een tiental liften bij portieketageblokken zouden worden aangebouwd. De voorstellen variëren van korte tot middellange termijn oplossingen.

Wijkvernieuwing

In de loop van 1995 groeide het besef dat er in sommige naoorlogse wijken meer aan de hand was dan in de nota 'De Stad Vernieuwt' werd gesuggereerd. Deze constatering werd datzelfde jaar door de gemeente Groningen en de corporaties verwoord in de intentieverklaring 'Voor een ongedeelde stad'. Beide partijen verklaren hierin dat zij ieder 20 miljoen reserveren om in een periode van vier jaar aan te vangen met de wijkvernieuwing. De intentieverklaring werd in 1996 opgevolgd door de startnotitie 'Thuis in de stad', waarin een overkoepelende wijkvernieuwingsoperatie werd aangekondigd. Het wijkvernieuwingsproces werd

uitgebreid uiteengezet in het stedelijk volkshuisvestingsplan 1998-2010 'Thuis in de stad'.²⁵

Convenant Wijkvernieuwing Groningen (1998)

Het Convenant Wijkvernieuwing Groningen is in feite een uitwerking van het volkshuisvestingsplan 'Thuis in de Stad'.²⁶ In basis is het een gezamenlijk plan van de Groninger corporaties (exclusief Patrimonium) en de gemeente, gebaseerd op aannames en prognoses die aansluiten bij landelijk onderzoek.²⁷ Aan het convenant is een bijlage gekoppeld waarin de wijkvernieuwing per wijk wordt toegelicht. Voor Corpus den Hoorn wordt daarin gesproken over ongeveer 200 woningen die voor het jaar 2002 aan de woningmarkt zullen worden onttrokken, dat is 26 % van de sociale huurvoorraad in de wijk en 6 % van het totale stedelijk wijkvernieuwingsprogramma.

Om een beeld te geven van wat wijkvernieuwing in Corpus den Hoorn betekent volgens de bijlage 'Dringen en wijken' bij het Convenant Wijkvernieuwing Groningen (dat door de gemeenteraad werd vastgesteld op 2 juli 1998), volgen enkele passages uit deze bijlage.²⁸

Citaat:

-waarom?

"In het noordelijk deel van Corpus den Hoorn speelt een vergelijkbare problematiek als in de Wijert Noord. Een rustige, zuidelijke stadswijk waar achter de façades een groeiende problematiek speelt van vergrijzing, vereenzaming en leefstijlconflicten ingebed in een gestapelde huurwoningvoorraad die haar aantrekkingskracht verliest voor zowel jong als oud".

Citaat:

-realiseerbaarheid

"Ook in Corpus-Noord is de zuidelijke ligging een vruchtbare voedingsbodem voor versterkende maatregelen. Bovendien maakt de nieuwbouw in de Hoornse Meer en de Piccardthof van Corpus steeds meer een integraal onderdeel van het stedelijk weefsel. Relatief gesproken komt het dichterbij het stadscentrum te liggen terwijl aan de andere kant volop natuur- en recreatiegebieden liggen".

Citaat:

-portfoliobeleid

"Met een iets lager percentage risicowoningvoorraad is er, net als in De Wijert Noord sprake van afnemende verhuurbaarheid zonder dat er vooralsnog leegstand dreigt. Een min of meer beperkte en gefaseerde differentiatie lijkt vooralsnog voldoende".

Citaat:

-problematiek

"Toch is de kwaliteit van de openbare ruimte minder sterk dan in de Wijert Noord. De stempelstructuur is minder sterk en vaker verstoord. Veel open ruimte is dichtgeslibd of onduidelijk ingericht. De voorbereiding en inspanning om hier verbetering in te brengen vragen meer inzet dan in de Wijert Noord. Het proces is daarom ook minder ver".

Aan de totstandkoming van het convenant is een analyse naar de wijkvernieuwingsproblematiek op stedelijk niveau voorafgegaan. In deze analyse heeft de cultuurhistorie geen zelfstandige plaats gekregen, er is voornamelijk uitgegaan van sociaal-economische gegevens en factoren.

6.3 Planvorming

Stedenbouwkundige studie van het Zuidwestkwadrant (Corpus den Hoorn), door de Nijl architecten (1998)

In het wijkplan Corpus den Hoorn is een stedenbouwkundig model voorgesteld voor de Hippocrateslaan, aansluitend hierop is door de Nijl architecten in opdracht van de gemeente Groningen studie gedaan naar de mogelijke verkavelingopzet en invulling van het zuidwest kwadrant. Het uitgangspunt van dit stedenbouwkundig onderzoek is wijkvernieuwing, zonder handhaving van de bestaande verkavelingstypologie. De Nijl architecten stelt een gefaseerd plan voor dat inspeelt op de beschikbaarheid van de vrijkomende locaties. In het voorstel van de Nijl worden voor Corpus den Hoorn nieuwe, maar in de huidige VINEX-opgave zeer gangbare woningtypologieën geïntroduceerd, de 2-onder-1 kapwoning en de patiowoning.

De toepassing van deze woningtypen op grote schaal lijkt onverenigbaar met de bestaande verkaveling van het gebied. Daarbij komt dat de voorgestelde stedenbouwkundige structuur op geen enkele manier refereert aan de omringende naoorlogse verkaveling. Het scheidt een zeer scherpe scheiding tussen privé en openbaar, een scheiding die in de rest van de wijk juist niet zo nadrukkelijk tot stand is gekomen. Deze studie van De Nijl architecten gaat in tegenstelling tot hun stedenbouwkundige analyse van De Wijert Noord veel minder uit van de specifieke historische, morfologische en typologische kwaliteiten van de wijk. Dat leidt tot een ontwerpvoorstel dat niet inhaakt op de semi-rationele verkaveling van Corpus den Hoorn, maar suggereert dat de bestaande verkaveling van Corpus den Hoorn ongeschikt is om een nieuw woningtype in zich op te nemen. De stedenbouwkundig studie verkeert op dit moment nog in een conceptuele fase en fungeert nog niet als vastgesteld kader van uitvoering.

Binnen de projectgroep die zich met de herinrichting van het zuidwest kwadrant bezighoudt is geconstateerd dat de weliswaar beperkte analyse van de Nijl bruikbaar is, maar het daaropvolgende definitieve bebouwingsvoorstel niet. Er was kritiek ontstaan op de onduidelijke en weinig kwalitatieve uitwerking van het in het voortraject voorgestelde idee van 'de hof' (o.a. door de autoaansluitingen over het binnenterrein) en de intrinsieke kwaliteit van met name de patiowoningen. Daarnaast bleek de voorgestelde fasering niet flexibel genoeg. De kritiek heeft geleid tot een door de dienst intern uitgewerkt alternatief waarin een meer rationele verkaveling wordt voorgesteld, die duidelijk afwijkt van de gegeven stempelstructuur, hetgeen op dit terrein overigens altijd al het geval was.

Afbeelding 15
Stedenbouwkundig model Hippocrateslaan, wijkplan, 1994.

Afbeelding 16

Ontwerpvoorstel herstructurering van het Zuidwestkwadrant, door De Nijl architecten, 1998.

7.0 Waardestelling van de wijk, een poging tot waardering op basis van uniforme benadering.

7.1 “Wat zeg je van m'n wijk”

I Cultuurhistorische waarden:

ja	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of maatschappelijke ontwikkeling (en)
nee	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke, archeologische en/of bestuurlijke ontwikkeling (en)
ja	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) technische, structurele en/of functionele ontwikkeling (en)

ja	Betekenis vanwege de innovatieve waarde of pionierskarakter (type, motief, datering)
ja	Betekenis van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing (bijzondere architectonische objecten) en hun groepering in relatie met de bestaande groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid

II Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit:

betrekkelij k	Betekenis van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept
ja	Betekenis vanwege de verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context:

nee	Betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving
betrekkelij k	Betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel
ja	Betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw

IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

betrekkelij k	Betekenis van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel
betrekkelij k	Betekenis van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing

V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

betrekkelij k	Betekenis van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt
------------------	---

7.2 Toelichting en conclusie

I Cultuurhistorische waarden

Aan de opzet en structuur van de woonwijk Corpus den Hoorn ligt een specifiek sociaalfilosofisch gedachtegoed ten grondslag, de 'wijkgedachte'. De wijkgedachte is het resultaat van een maatschappelijk proces dat ten doel had een nieuwe levensstijl te initiëren, die zou moeten leiden tot een nieuwe stedelijke cultuur.

De stempel werd in de stad Groningen geïntroduceerd in het zuidwest kwadrant van Corpus den Hoorn. Deze ontwerpeenheid werd ingezet als een stedenbouwkundig instrument, met het doel een economisch rendabele opzet te realiseren voor een cluster grondgebonden eengezinswoningen voor arbeiders. De stempel was de

uitkomst van een geleidelijk proces waarin de dominantie van het gesloten bouwblok als ontwerpmiddel werd doorbroken. Middels afzwakkingen als het half gesloten bouwblok en alternatieven als de strokenverkaveling werd uiteindelijk dit open verkavelingstype ontwikkeld.

II Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit

Het stedenbouwkundig concept van Corpus den Hoorn is een duidelijke representant van de 'distributieplanologie'. Dat houdt in dat het idee van hiërarchische spreiding van de voorzieningen de basis is van de stedenbouwkundige structuur van de wijk. In ruimtelijke zin betekent dat, dat de strakke hiërarchische opbouw van stadsdeel, wijk, buurt en woning ook de hoofdgeleding vormde van de stedenbouwkundig structuur.

Op architectonisch niveau leidde het gebruik van één montagesysteem tot technische doelmatigheid. Dat betekent niet dat gepoogd is een 'standaard' wijk te ontwikkelen, *want 'uniformiteit' is immers niet sociaal doelmatig*.²⁹

Bijzondere onderdelen van het stedenbouwkundig plan Corpus den Hoorn zijn de bewust gecreëerde groene bufferzones die tevens fungeren als recreatieruimten. Hierin is ruimte gereserveerd voor diverse bijzondere functies. In de semi-rationele verkaveling van de wijk zijn diverse flexibel te gebruiken plekken ontstaan. Deze zogenaamde restruimten zijn in staat om de veranderende vraag naar bijzondere functies in zich op te nemen.

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context

Corpus den Hoorn is tot stand gekomen vanuit eenzelfde optiek als de Scandinavische woningbouwexperimenten: *'Bij een bezoek aan deze wijken, welke eigenlijk tot een stadsdeel zijn verenigd, wordt de beschouwer in een omgeving geplaatst, die, wat architectuur en planning betreft, op een geheel andere wijze is opgebouwd dan volgens de uitgesproken stratenidee in ons land.....hoog- en laagbouw, variërend van 3 tot 8 verdiepingen, met een zorgvuldig overwogen afwisseling te samen geprojecteerd, het geheel ontbreken van binnenterreinen, waardoor de bouwblokken als het ware midden in de plantsoenen liggen en het stratenidee volkomen secundair wordt, de aanleg van de plantsoenen zelf met kinderspeelplaatsen en zithoekjes, zijn allen objecten, die een nadere bestudering waard zijn'*, aldus de toenmalige directeur S&V, dhr. van Boven.³⁰ Het is in de stad Groningen de eerste representant van een moderne wijze van stadsuitbreiding die uitgaat van een 'totaal' ontwerp op wijkniveau.

Binnen de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad Groningen neemt 'Corpus den Hoorn' een opvallende positie in aangezien de toegepaste reeks verkavelingmodellen de sporen draagt van voor- en naoorlogse discussies aangaande de woningbouw en wijkstructuur. Middels strokenbouw werd getracht de sociale aspiraties die ten grondslag lagen aan wijkvorming te vertalen naar een stedenbouwkundig model. In die zin is de wijk de neerslag van een bijzonder moment in de ruimtelijke- en stedelijke ontwikkeling van de stad Groningen. Strokenbouw is niet zozeer ontleend aan een nieuwe stedenbouwkundige visie als wel voortgekomen uit opvattingen over de ideale woning (platte daken en zoveel mogelijk zon en frisse lucht). In Nederland werd voor het eerst op grote schaal met strokenbouw geëxperimenteerd in de Amsterdamse wijken Buitenveldert en Bos en Lommer (ca.1937).

VI Gaafheid

Op diverse plaatsen is de stedenbouwkundige onderlegger reeds gewijzigd ten opzichte van de initiële structuur. De ingrepen zijn op het niveau van de buurt uitgevoerd. Dit past tot op zekere hoogte in de vrij experimentele ontwikkelingsgeschiedenis van de wijk; zolang gebruik is gemaakt van voor de wijk karakteristieke verkavelingmodellen of variaties daarop. De meeste wijzigingen zijn echter niet op die wijze tot stand gekomen.

V Zeldzaamheid

Naast de Scandinavische modellen werden voor het ontwerp van Corpus den Hoorn ook moderne Nederlandse varianten van de wijkgedachte bestudeerd. Bijvoorbeeld de stadsuitbreidingsplannen van steden als Amsterdam, Arnhem, Enschede, Rotterdam, Nijmegen en Eindhoven.³¹

Afbeelding 17

Woningbouw Stockholm; portiek ontsloten etagewoningen in strokenverkaveling, 1950.

8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles

- **Voormalige RK-kerk Maria ten Hoorn, nu Ger. Magnalia Dei-kerk, Landsteinerlaan 2**
Architect: C.H. Bekink
Bouwjaar: 1958-1960

Bijzondere stedenbouwkundige ensembles

- Invasiestraat – Madame Curiestraat en achterterreinen op de kruising met de Rode Kruislaan. De kromming van de Invasiestraat is gelieerd aan het verloop van de Paterswoldseweg. Prachtige achtergebieden met mooie overgangen van de privé-gebieden van de woningen aan de Canadalaan in het openbare groen van de Invasiestraat. Prachtig ruim straatprofiel met bijzonder mooi evenwicht tussen private en openbare inrichting.
- Overwinningsplein, slecht ingerichte maar goed ontworpen stedenbouwkundige ruimte, door zijn lokatie ook goed toegankelijk voor De Wijert Noord. Het plein fungeert als een soort toegangspoort en is tevens gelegen aan de kruising van de hoofdassen van de wijk, de Paterswoldseweg en de Laan van de Vrijheid.

9.0 Bijlagen

BIJLAGE 1 : Bestemmingsplannen-dossier Corpus den Hoorn 1948-1984 zoals aanwezig in het DIV-archief van de dienst RO/EZ te Groningen, waaruit:

-Map: Uitbreidingsplan Corpus den Hoorn 1948-1955
1.777.811.22 U 49 -Deel I zie II

- naamsherkomst
- overzichtskaart van nog te verwerven gronden in verband met de bouw van 2000 arbeiderswoningen ter weerszijden van de Paterwoldseweg, 1:2500, 1951.
- kwestie van hoogspanningsleiding tussen Helpman en Stadspark, moet voor de bouw verlegd worden
- schetsplan voor de uitbreiding van de stad langs de Paterswoldseweg op schaal 1:2000 (plan Den Hoorn) waarop de winkelvoorziening is aangegeven, 1954
- voorstel tot partiële herziening van het uitbreidingsplan in onderdelen van Groningen (plan Corpus den Hoorn), 13 januari 1955

Map: Uitbreidingsplan Corpus den Hoorn 1955-1956
1.777.811.22 U 49 -Deel II zie III

- ophoging van terreinen
- schetsplan: basiskaart voor de uitbreiding van de stad 'Corpus den Hoorn', plan dat in 1956 door GR en GS wordt goedgekeurd.
- matentekeningen voor diverse woningbouwverenigingen, verdeling traditionele en moderne bouw

Map: Uitbreidingsplan Corpus den Hoorn 1956-1958
1.777.811.22 U 49 -Deel III zie IV

- matentekening voor N.V. Bouwkas Nederlandse gemeenten, 14 september 1956
- vestigingsvoorlichting bij plan Corpus den Hoorn
- tekening verdeling gebieden woningbouwverenigingen, 3-12-1956
- tekening uitvoering woningbouw programma, 3-12-1956
- tekening uitvoering winkelapparaat, 29-5-1957
- programma opening van de stadswijk Corpus den Hoorn, 29-10-1957

Map: Uitbreidingsplan Corpus den Hoorn 1957-1959
1.777.811.22 U 49 -Deel

- schetsplan: basiskaart gedeeltelijke herziening uitbreidingsplan Corpus den Hoorn, 14-12-1957 (voorstel aan college B&W) en 3-2-1958 (voorstel Gedeputeerde Staten)
- kaart artikel 20 herziening t.a.v. de middenstandswoningen aan de noordoostzijde van de Laan van de Vrijheid

**BIJLAGE 2: Bestemmingsplannen-dossiers Corpus den Hoorn 1955-91
Overzicht wijzigingen/ nieuwe bestemmingsplannen aanwezig in het DIV-
archief van de dienst RO/EZ te Groningen, waaruit:**

-Corpus den Hoorn, eerste herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 23-06-1958
goedkeuring Gedeputeerde Staten 02-01-1959

-Corpus den Hoorn, tweede herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 09-01-1961
goedkeuring Gedeputeerde Staten 14-07-1961

-Corpus den Hoorn, derde herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 10-07-1961
goedkeuring Gedeputeerde Staten 05-12-1961

-Corpus den Hoorn, vierde herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 25-06-1962
goedkeuring Gedeputeerde Staten 18-12-1962

-Corpus den Hoorn, vijfde herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 21-04-1969
goedkeuring Gedeputeerde Staten 10-09-1969

-Corpus den Hoorn, zesde herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad
goedkeuring Gedeputeerde Staten

-Corpus den Hoorn, zevende herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 06-07-1970
goedkeuring Gedeputeerde Staten 31-08-1971

-Corpus den Hoorn, achtste herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 29-09-1975
goedkeuring Gedeputeerde Staten 07-12-1976

-Corpus den Hoorn, negende herziening bestemmingsplan:
vaststelling gemeenteraad 15-12-1975
goedkeuring Gedeputeerde Staten 15-02-1977

-Corpus den Hoorn, tiende herziening bestemmingsplan: liquidatie van het
bestemmingsplan
vaststelling gemeenteraad 11-01-1982
goedkeuring Gedeputeerde Staten 15-06-1982

BIJLAGE 3: Literatuur

algemeen

- Bakel, R. van, *Je zit op elkaar, maar er is afstand, een reportage over het wonen in enkele naoorlogse wijken in Groningen*, gemeente Groningen, Groningen 1989.

- Boer, G.J. de, e.a., *Leefbaarheid in nieuwe wijken*, Bouw 1970, p. 691-692

- Boer, N. en Lambert, D., *Woonwijken: Nederlandse Stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987.

- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: De naoorlogse wijken, Groningen (oktober) 1989.

- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: van stad naar de wijk, Groningen (februari) 1990.

- De ontstaansgeschiedenis van 'Corpus den Hoorn'*, 7. Projectverslag, Rijksuniversiteit Groningen, vakgroep Architectuur en Stedenbouw, Groningen 1986.

- Eijsbroek, H. e.a., *Groningse uitbreidingsplannen*, Publieke Werken 26^e jaargang no. 5, mei 1958.

- Hoekstra, R., *Domweg gelukkig in de Dapperstraat*, Contour lustrumnr. 31, p. 28-39.

- Ibelings, H., *De moderne jaren vijftig en zestig, de verspreiding van eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

- Kam, S. de., *Volkshuisvestingsbeleid na 1945*, Groniek, Gronings Historisch tijdschrift, no. 75, 1981, p. 44-55.

- Keuzenkamp, W.A., *De bouwkunst van het hedendaagse Groningen*, Bouwkundig Weekblad 1958, p. 145-171.

- Kroese-Duijsters, J.A.M. e.a., *Hebben naoorlogse woonwijken toekomstwaarde?*, E.v.. Stedenbouw en Volkshuisvesting 1992, extra nummer, p. 3-48.

- Klijn, E.H. (red.), *Profiel van naoorlogse wijken in Groningen, Een onderzoek naar de problemen van twaalf vroeg naoorlogse wijken in de gemeente Groningen*, Faculteit der Bouwkunde TU Delft, Delft 1989.

- Martin, M. (red.), *Wederopbouw en wonen. Geschiedenis en actualiteit van naoorlogse wijken in Groningen 1945-1965*, Groningen 1995.

- Pouderoyen, C., *Het Wederopbouwplan van de stad Groningen*, Bouw 1949, p. 268-

278.

-Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen: De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening 1940-1963*, Den Haag 1989.

-Smid, G.B., *Woningbouw in de gemeente Groningen van 1945 tot 1951*, Bouw 1951, p. 450-460.

-Taverne, E., en Visser, I., (red.), *Stedenbouw, de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993.

-Wagenaar, C. en Bosma, K. (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1993.

de wijk

-Agricola, E., *Corpus den Hoorn, Groningen*, in: Agricola, E., Ouwehand, G.J., te Velde (red.), *De naoorlogse wijk centraal*, Rotterdam 1997.

-Bügel, P.J.R., *Stedenbouwkundige ontwikkelingen en uitgangspunten achter de opbouw en inrichting van de wijken Corpus den Hoorn, De Wijert en Coenderborg*, referaat Stadsgeografie, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 1986.

-Croonen, V., Schaap, P., Verhave, B., *rapport over de Groninger uitbreidingswijk Corpus den Hoorn*, in het kader van projectgroep naoorlogse wijken, Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis, Rijkuniversiteit Groningen, Groningen 1998.

-De Nijl Architecten, *Zuidwestkwadrant Corpus den Hoorn: stedenbouwkundige studie*, Delft 1998.

-Spierings, M.C.H., *Een verkennend onderzoek in de wijken de Weijert en Corpus den Hoorn*, Groningen (juni) 1973. (Stichting Stedelijke Raad voor Maatschappelijk Welzijn Groningen.)

-*Wijkplan Corpus den Hoorn*, opgesteld in opdracht van de diensten RO/EZ, Onderwijs-Sport-Welzijn, Sociale Zaken en Werkgelegenheidsprojecten van de gemeente Groningen, de Stichting Delta en de Wijkraad Corpus den Hoorn, Groningen 1994.

-*Wijkvolkshuisvestingsplan Corpus den Hoorn*, opgesteld door de Stichting Groninger Woningbouw Concordia (nu de Huismeesters), Groningen 1992.

BIJLAGE 4: geraadpleegde archieven

Gemeente archief Groningen:

- werktekeningenarchief
- fotoarchief
- maquettes uitbreidingsplannen
- archief G.B. Smid

DIV archief dienst RO/EZ Groningen:

- bestemmingsplannen dossiers
- uitbreidingsplannen dossiers

Archief afdeling Monumenten dienst RO/EZ Groningen:

- fotomateriaal afkomstig van afdeling Ruimtelijke Plannen
- maquettes uitbreidingsplannen

Archief van de Afdeling voor Kunst- en architectuurgeschiedenis,
Rijks Universiteit Groningen:

- papers

BIJLAGE 5: afbeeldingen

Afbeelding 1 'luchtfoto Corpus den Hoorn'.
Door Aerophoto Eelde, fotograaf H.R. Conens, nr. 1347, aanwezig in map
Naoorlogse Wijken, afdeling Bouwtoezicht & Monumenten.

Afbeelding 2 'Convent Maria Ten Horn' op kadastale minuut van ca. 1830-1840,
afkomstig uit het DIV-archief van de dienst RO/EZ en op kaart gemeenteatlas,
samengesteld door J. Kuyper, Leeuwarden, 1979.

Afbeelding 3 'plan in hoofdzaak', uitbreidingsplan van de stad Groningen 1942,
afkomstig uit het DIV-archief van de dienst RO/EZ.

Afbeelding 4 'structuurplan stad Groningen 1950', demonstratiekaart, afkomstig uit
het oude archief van de afdeling Ruimtelijke Plannen, nu aanwezig in map
Naoorlogse Wijken, afdeling Bouwtoezicht & Monumenten.

Afbeelding 5 'structuurplan-zuid', deelkaart zuidelijke stadsuitbreidingen, 1959,
afkomstig uit: Bouwdossiers de Wijert 1948-1982, DIV-archief van de dienst RO/EZ
Groningen.

Afbeelding 6 'schetsvoorstel Corpus den Hoorn', vroegst bekende voorstudie, 1954,
afkomstig uit *'De ontstaansgeschiedenis van Corpus den Hoorn'*, projectverslag Rijks
universiteit Groningen, 1986.

Afbeelding 7 'schetsvoorstel Corpus den Hoorn', tweede bekende voorstudie, 1954,
afkomstig uit privé-archief G.B. Smid, nu in het Gemeente archief Groningen.

Afbeelding 8 'schetsplan Corpus den Hoorn', 1956, algemene plankaart, afkomstig
uit: Bouwdossiers Corpus den Hoorn 1948-1982, DIV-archief van de dienst RO/EZ
Groningen.

Afbeelding 9 'schetsplan Corpus den Hoorn', 1e herziening 1958, algemene
plankaart, afkomstig uit: Bouwdossiers Corpus den Hoorn 1948-1982, DIV-archief
van de dienst RO/EZ Groningen.

Afbeelding 10 'stedenbouwkundige structuur Corpus den Hoorn', algemene
basiskaart van de stad, opgemaakt door de afdeling Landmeetkunde van de dienst
RO/EZ Groningen.

Afbeelding 11 'detail uitbreidingsplan van Berlage en Schut (1932)', afkomstig uit :
Tien grote plannen voor Groningen, 1608-1995, H.G. Hurenkamp, Assen 1995, p.
22.

Afbeelding 12 'maquette uitbreidingsplan Corpus den Hoorn', ongedateerd, foto
afkomstig uit het oude archief van de afdeling Ruimtelijke Plannen, nu aanwezig in
map Naoorlogse Wijken, afdeling Bouwtoezicht & Monumenten.

Afbeelding 13 'woningbezit' ruimtelijke analyse, bureau ArEA, Groningen 2000.

Afbeelding 14 'verdeling arbeiderswoningen - middenstandswoningen over de wijk', ruimtelijke analyse, bureau ArEA, Groningen 2000.

Afbeelding 15 'stedenbouwkundig model Hippocrateslaan' wijkplan, 1994.

Afbeelding 16 'ontwerpvoorstel herstructurering' van het Zuidwestkwadrant door De Nijl architecten, afkomstig uit: *Corpus den Hoorn, stedenbouwkundige studie*, Delft 1998.

Afbeelding 17 'woningbouw Stockholm', fotobijlage bij brief van de directeur S&V aan het college van B&W, van 10 augustus 1950, afkomstig uit DIV-archief van de dienst RO/EZ Groningen.

BIJLAGE 6: noten

¹ Brief van J.W. Boersma, conservator van het Groninger Museum aan de directeur van de dienst S&V, van 6 juni 1969.

² Het structuurplan 1950 is een door de dienst S&V opgesteld werkdocument, dat nooit is voorgedragen aan het College van B&W of aan Gedeputeerde Staten; hoewel het college in 1952 de toenmalige directeur S&V verzocht het plan voor te dragen. Op dit verzoek werd pas in 1958 officieel en afwijzend gereageerd door de directeur S&V. Deze afwijzing hield verband met het bestaande onteigeningsbeleid. Door de aanneming van het nieuwe structuurplan zouden voor de onteigening van grondgebied nieuwe regels van kracht zijn. Tegen onteigening kon dan tot aan de Kroon worden geprocedeerd waardoor de realisatie van nieuwe woongebieden mogelijk grote vertraging zou oplopen. Er werd gekozen voor de vooroorlogse wetgeving inzake onteigening, die deze problematiek omzeilde. Het structuurplan kreeg een vertrouwelijke, interne status en werd gebruikt als kader voor diverse onderzoeken die uiteindelijk leidden tot een stedenbouwkundig ontwerp voor de naoorlogse uitbreidingswijken. Juridisch gezien zijn deze uitbreidingsplannen ontwikkeld onder het in 1942 goedgekeurde plan van uitbreiding, wat een aanpassing was van het sinds 1936 vele malen bijgestelde uitbreidingsplan opgesteld door Berlage en Schut in 1932. De plannen zijn een aanvulling die betrekking heeft op een gedeelte van het plan in hoofdzaak, dat bij besluit van 30 November 1942, nr. 8911/La 1^e afdeling, door de Commissaris van de provincie Groningen is goedgekeurd.

³ Verslag van handelingen van de Gemeenteraad van Groningen, 21 november 1955.

⁴ In de Toelichting op het uitbreidingsplan 'De Wijert' is sprake van een door de dienst uitgevoerd onderzoek naar de sociale wijkopbouw en woningdifferentiatie, het originele verslag van het onderzoek is onvindbaar.

⁵ Citaat uit de Toelichting bij het schetsontwerp voor het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn', dat op 13 januari 1955 door de dienst S&V werd aangeboden aan het College van B&W van de gemeente Groningen.

⁶ Cijfers afkomstig uit een rapport, uitgegeven door de BOVAG en RAI, in december 1961 onder de titel: 'Nieuwbouw in het autobedrijf 1961-1965'.

⁷ Tekst algemeen uitbreidingsplan Corpus den Hoorn.

⁸ Deze gegevens zijn afkomstig uit een brochure die is uitgegeven ter ere van de opening van de wijk 'Corpus den Hoorn' op 30 oktober 1957. Daarin staat verder: 'De elementen hebben veelal de grootte van een gehele kamerwand, terwijl de vloeren van een kamer in 2 of 3 gedeeltes worden gelegd. De gevels worden afgewerkt met baksteenmetselwerk, afgewisseld met elementen sierbeton. Bij de hier toegepaste galerijbouw zijn de portalen die de galerijvloer dragen, vrij van de woningen gesteld, ten einde de geluidshinder te beperken. Begonnen wordt met het heien van betonnen palen, waarop de vloeren en wanden van het souterrain worden gestort; daarop worden de elementen gemonteerd. Uitgegaan van het grondtype der woningplattegrond is het door toepassing van tussenelementen mogelijk woningen met meer dan 3 of 4 kamers te bouwen'.

⁹ Meer over systeembouw in 'Vijf vragen over systeembouw', uitgave van de Vereniging van Systeembouwers, Den Haag 1957.

¹⁰ Naar dit onderzoek wordt in de Toelichting bij het schetsontwerp voor het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn', januari 1955 verwezen.

¹¹ Bos, A., e.a., *De stad der toekomst; de toekomst der stad*. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap. Rotterdam, 1946.

¹² Geyl, W.F., *De betekenis van de wijkgedachte voor den stedenbouw*. In: Bouw, jrg. 1, 1946, p. 674. Dezelfde auteur schreef: *De opbloei van de wijkgedachte. Een sociale eenheid, die een levende gemeenschap kan zijn*. In: Bouw, jrg. 2, 1946, p. 365.

¹³ Dit blijkt uit de notulen van een bespreking tussen de heren G.B. Smid, A. Hoekstra en Mej. Huysinga op het bureau van S&V, op 16 juni 1948, betreffende het onderzoek naar de stad Groningen.

¹⁴ Van dit bodemonderzoek wordt melding gemaakt in de Toelichting bij het schetsontwerp voor het uitbreidingsplan 'Corpus den Hoorn', dat op 13 januari 1955 door de dienst S&V werd aangeboden aan het College van B&W van de gemeente Groningen.

¹⁵ Brief van de Provinciale planologische dienst van Groningen aan de directeur van S&V op 23 april 1955, DIV-archief dienst RO/EZ Groningen.

¹⁶ G.B. Smid, (vertrouwelijke) gegevens afkomstig uit personeelsdossier, dienst S&V, nu in archief DIV van de dienst RO/EZ: Volledige naam is Giordano Bruno Smid, geboren op 14 mei 1900, van huis uit protestant. Hij startte zijn opleiding met de 5-jarige H.B.S. (diploma 1918), vervolgd door de M.T.S. in Den Haag (diploma 1921) en het Voorgezet Bouwkundig Onderwijs (diploma 1924), acte Middelbaar tekenaar Md in 1926.

Uit zijn c.v. blijkt dat hij buiten zijn vakgebied om interesse had voor kunstgeschiedenis, literatuur en landschapsontwikkeling. Hij was lid van de Nederlandse Bond van Stedenbouwkundigen, de Vereniging voor Bescherming van Natuurmonumenten en de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging. De toenmalige directeur S&V, Meneer Dix, dicht Smid in een aanbevelingsbrief van 1954, naar aanleiding van een externe sollicitatie de volgende eigenschappen toe: 'niet uitgesproken vlot, maar geschikt over aangename omgangsvormen, een scherpe analytische geest en een taaie vasthoudendheid', verder noemt hij hem 'enigszins een individualist'.

Uit dit dossier blijkt tevens dat Dix, Smid sinds 1953 tot plaatsvervangend directeur S&V heeft benoemd. Vanaf 1950 onderneemt Smid diverse pogingen om bij andere Gemeenten, o.a. Utrecht, Breda en Delft als directeur Openbare Werken (of een vergelijkbare dienst) te worden aangenomen. In februari 1956 verwerft hij de aanstelling van directeur van de afdeling Stadsontwikkeling, van de dienst Gemeentewerken van de Gemeente Eindhoven, die hij vanaf 1 mei 1956 aanvaard. Hij wordt op 3 september 1956 opgevolgd door Henk Eijsbroek, die wordt aangesteld als architect 1e klas. Zijn carrière in Eindhoven wordt in 1959 vroegtijdig beëindigd door een interne reorganisatie, waardoor hij voor het eerst in zijn loopbaan terecht komt bij een commerciële werkgever, namelijk het Groningse architectenbureau van K.G. Olsmeyer.

¹⁷ *Staat van dienst van de Heer H. Eijsbroek, 2 maart 1954:*

Gedurende de periode van 1 september 1945 tot 1 september 1949 heeft de heer Eijsbroek medegewerkt aan de volgende stedenbouwkundige plannen: Wederopbouw Kleinpolder-West, Wederopbouw Kleinpolder-Oost, uitbreidingsplan Pendrecht, uitbreidingsplan Zuidplein-ontwerp stadsdeelcentrum voor Rotterdam Zuid
Gedurende de periode van 1 september 1949 tot 1 februari 1954 heeft hij in persoonlijke opdracht de volgende plannen ontworpen: Wijziging uitbreidingsplan Kleinpolder-Noord, uitbreidingsplan Heyplaat, uitbreidingsplan Eemshaven, twee buurten van het uitbreidingsplan Lombardijen, vier buurten van het uitbreidingsplan Zuidwijk.

¹⁸ *Bijlagen behorende bij het verslag van de verhandelingen van de Gemeenteraad van Groningen, 134*. Voordracht van Burg. en Weth. Nopens herziening van het uitbreidingsplan. 'Plan Corpus den Hoorn' en 'Stadspark', 10 november

¹⁹ In tegenstelling tot Pendrecht waar na vele experimenten uiteindelijk door het ontwerpteam, waarvan Eijsbroek deel uit maakte, heel bewust werd gekozen voor een gespiegelde herhaling van de ontwerpeenheid, heeft hij in Groningen gekozen voor dezelfde stedenbouwkundige opbouw van de ontwerpeenheid, maar ongespiegeld toegepast.

²⁰ Rapport van de commissie sociale wijkopbouw en stadssanering, Groningen 1962.

²¹ Gronometer, gemeente Groningen 1998.

²² *Wijkplan Corpus den Hoorn*, Groningen 1994, p. 13.

²³ Het wijkvolkshuisvestingsplan Corpus den Hoorn is opgesteld door de Stichting Groninger Woningbouw Concordia (nu: de Huismeesters) in samenwerking met wijkbewoners, corporaties en de gemeente. Hieraan ging een onderzoek uitgevoerd door het Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting aan vooraf.

²⁴ Het wijkplan Corpus den Hoorn is tot stand gekomen in samenwerking met de Diensten Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken; Onderwijs/Sport/Welzijn; en Sociale Zaken en Werkgelegenheidsprojecten van de gemeente Groningen; de Stichting Delta en de Wijkraad Corpus den Hoorn.

²⁵ De intentieverklaring '*voor een ongedeelde stad*' werd door de gemeente Groningen en de betrokken woningbouwcorporaties opgesteld in 1995 om een gezamenlijke aanpak te formuleren inzake de nieuwe stadvernieuwingsoperatie, in eerste instantie 'herstructurering' en later 'wijkvernieuwing' genoemd.

²⁶ Het Volkshuisvestingsplan van de gemeente Groningen '*Thuis in de Stad*' is gelijktijdig met het Convenant '*Wijken en Dringen*' op 2 juli 1998 vastgesteld.

²⁵ Landelijk onderzoek zoals de '*Verkenningen*' van het Centraal Planbureau en de nota '*de opgaven in beeld, voorstellen en uitwerkingsrichting 2x20 miljoen voor vier herstructureringsgebieden*' door de Raadscommissie VROM.

²⁸ '*Dringen en wijken*', Convenant wijkvernieuwing Groningen, 2^e concept 24 april 1998, uitgave van de gemeente Groningen.

²⁷ Uitgave van de dienst RO/EZ, gemeente Groningen.

²⁸ Geyl, W.F., '*De opbloei van de wijkgedachte. Een sociale eenheid, die een levende gemeenschap kan zijn.*' In: *Bouw*, april 1946, jrg. 2, p. 674.

³⁰ Citaat uit een brief aan het College van B&W van de directeur S&V, van 10 augustus 1950.

³¹ Dossier uitbreidingsplannen 1947-1950, DIV-archief van de dienst RO/EZ, Groningen.